GELEERDE VROUWEN
IN KLOOSTER EN STAD
Anneke Mulder-Bakker

VAN YESSE NAAR SINT JAN
30 APRIL 2022

KLOOSTERS OP DE LÜNEBURGER HEIDE

Toen u vanochtend in Essen, op het terrein van de oude abdij Yesse, ontvangen werd door de plaatsvervangende abdis, hebt u toen ook even uw ogen toegeknepen en geprobeerd u voor te stellen hoe dat klooster er in de late middeleeuwen moet hebben uitgezien? Was het zoiets?

Benedictijner abdij van Lüne bij Lüneburg (1171- heden). De gebouwen dateren uit de vijftiende eeuw.

Dit is de vrouwenabdij van Lüne op de Lüneburger Heide: een zelfstandige en rijke abdij, vergelijkbaar met Yesse. De gebouwen dateren uit de vijftiende eeuw. De nonnen sliepen in cellen in het lange slaapgebouw en de abdij had een kloosterkerk die tegelijk parochiekerk was.

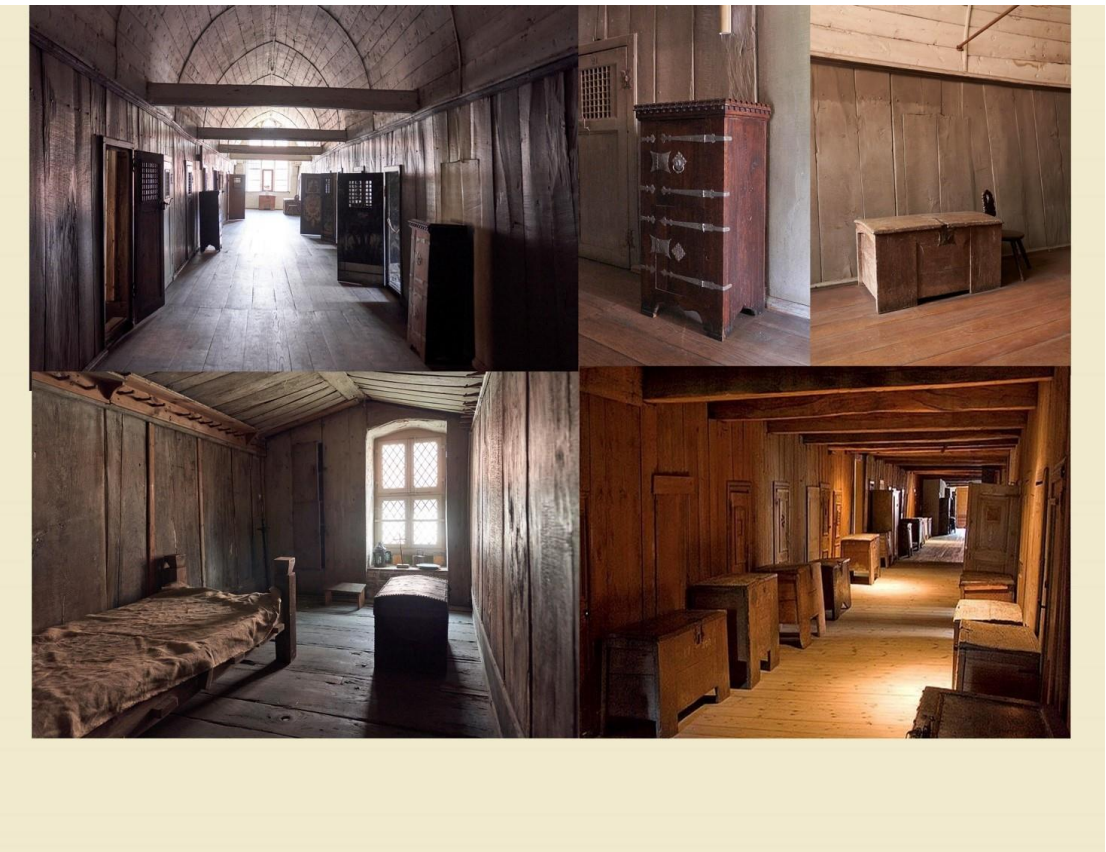

De lange gang in het slaapgebouw met cellen van de nonnen, waar grote hutkoffers of fraai versierde kasten voor de celdeur staan met daarin de 'bruidsschat' van de nonnen.

Parochiekerk met de nonnengalerij.

Na een kloosterhervorming in de vijftiende eeuw aten de nonnen weer gezamenlijk n bestudeerden zij weer Latijnse teksten. Bij wijze van handenarbeid maakten zij altaarkleden en

wandtapijten. Als onafhankelijke abdij was Lüne een machtsfactor in de regio net zoals Yesse dat was in Groningen en Drenthe. Beide abdijen lagen in het Gronings-Nedersaksische

Vijftiende-eeuwse refter voor de gezamenlijke maaltijd (tafel van 8 m. lengte uit één eikenboom gehakt).

cultuurlandschap. In de twaalfde en dertiende eeuw werden hier vele vrouwenabdijen gesticht waarvan een stuk of zeven op de Lüneburger Heide. Nadat deze abdijen in de vijftiende eeuw een kloosterhervorming hadden doorgemaakt, ook weer net als Yesse, floreerde er een gemeenschap van gestudeerde nonnen. De vrouwen beheersten het Latijn, zongen de koorgebeden met een verzorgde liturgie, schreven Latijnse brieven en kronieken en hadden een levendig contact met familie en buitenwereld. Ze bouwden een geleerde bibliotheek op en maakten prachtige kleden zoals deze ‘Boom van Yesse’

Abdij van Lüne: door nonnen geweven wandtapijt met de Boom van Yesse (vijftiende eeuw).

Ik pleit er voor dat wij de kloosters op de Lüneburger Heide bestuderen om een indruk te krijgen van Yesse in de late Middeleeuwen, en niet eeuwig naar de vrouwenconventen in de rest van Nederland, m.n. naar die van de Moderne Devoten, verwijzen. Er valt daar veel te ontdekken, want anders dan bij Yesse vielen de Duitse kloosters niet ten prooi aan verwoesting en een agressieve Protestantisering in de zestiende eeuw. Zij overleefden de Hervorming doordat ze omgevormd werden tot evangelische *Damesstiften*

Na de Reformatie werd Lüne een evangelisch Damesstift met abdis en zeven evangelische Dames (hier staande vóór het middeleeuwse altaar).

Ongehuwde vrouwen en weduwen houden er nog steeds het geestelijke leven in stand en delen de cultuurschatten met belangstellenden – en juist die schatten komen de laatste jaren in de openbaarheid. Zo blijken er in Lüne hele pakketten Latijnse en Nederduitse brieven te zijn, die tot voor kort nooit serieus bestudeerd zijn.

Abdij van Lüne: brievenverzameling van nonnen (15e en 16e eeuw).

Deze tonen onder meer nauwe kontakten aan met familie en vrienden buiten het klooster (ook al was het een besloten klooster). Pas recentelijk zijn enkele Duitse mediëvistes begonnen deze religieuze cultuurschat te ontsluiten. Voor wie meer wil weten, in het recente Wikipedia-artikel over Lüne in de Engelse Wikipedia doen Eva Schlotheuber en Henrike Lähneman, leiders van het onderzoeksproject, hiervan verslag.

In een ander heideklooster, de abdij van Wienhausen, staat nog steeds een dertiende-eeuws beeldsnijwerk van Maria met het Christuskind op schoot, een *Sedes Sapientiae.* Het herinnert ons aan het Mariabeeld dat ooit in Yesse heeft gestaan en waarover de monnik Caesarius van Heisterbach een wonder vertelt. Hij hoorde hiervan toen hij het pas gestichte klooster in 1220 bezocht. Een timmerman had, schrijft hij, tijdens een mis in de kapel het volgende voor zijn ogen zien gebeuren: ‘Het beeld van de Verlosser [Jezus] kwam overeind van de schoot van zijn Moeder, waar Hij zat, nam de kroon van haar hoofd en zette die op zijn eigen hoofd. Maar toen de priester na de lezing van het evangelie in de tekst van het Credo bij de woorden “En Hij is mens geworden” was gekomen, zette Hij zijn Moeder de kroon weer op het hoofd en ging weer zitten’. (Volgens Caesarius betekende dit dat Jezus wilde zeggen: ‘Moeder, zoals ik door jou ben gaan delen in de menselijke natuur, zo ben jij door mij deelachtig geworden aan de goddelijke natuur’).

Abdij van Wienhausen. Maria met het Christuskind op schoot, een zogenoemde Sedes Sapientiae (eind dertiende eeuw).

Het beeld uit Yesse is er niet meer, maar dezelfde voorstelling werd gebruikt voor het zegel van de abdij.

Abdij van Yesse: het zegel van Yesse met een Sedes sapientiae, Maria op een troon met het Christuskind op schoot.

GELEERDE MEISJES OP DE KLOOSTERSCHOOL VAN YESSE

Wat mij in de wonderverhalen van Caesarius van Heisterbach het meest intrigeert is zijn anekdote over twee meisjes, die in Yesse school gingen – ik ben immers op zoek naar geleerde vrouwen. Toen het ene meisje ziek werd, smeekte zij de priorin om de lessen ook aan de ander te staken, anders zou zij achterop raken. ‘Ik zal mijn moeder vragen u volgende week zes penningen te geven’, zo gebrand was zij op haar onderwijs. Caesarius vond het kennelijk een klein mirakel dat er hier in de beginnende dertiende eeuw zulke studieuze meisjes waren. Maar op het Groningerland en in Friesland waren toen al veel van dat soort meiden. Emo van Wittewierum had in zijn abdij getrainde vrouwelijke copiïstes. In het convent Bethlehem bij Dokkum zat priorin Ghertrud (twaalfde eeuw) de welgeboren dochters achter de vodden: ‘ze moesten zich onvermoeibaar met de studie der letteren (dus het Latijn) bezighouden’. Abt Frederik was daar zo content mee dat hij ze zelf stiften en wastafeltjes kwam brengen. De pas gestichte kloosters van Feldwerd bij Appingedam en Thesinge werden overstroomd door jonge vrouwen. Verhoudingsgewijs was er hier een overvloed aan vrouwelijke religieuzen.

Dankzij de recente aandacht voor abt Emo en zijn kloosterkroniek zijn we er mee vertrouwd geraakt dat aanzienlijke boerenfamilies hun zoons naar een kathedraalschool of universiteit stuurden. Emo en zijn broer gingen zelfs naar Oxford en Parijs – ze waren in Oxford de eerste buitenlandse studenten! Meisjes werden nooit toegelaten tot kathedraalschool of universiteit, terwijl ook zij een honger naar kennis hadden. Gelukkig was er een sluiproute, meisjes mochten wel naar een kloosterschool. Yesse kreeg dan ook meteen een school waar meisjes een Latijnse opvoeding konden krijgen.

Moet u zich dat indenken. Groningen was nog maar een piepklein stadje, hooguit 2000 inwoners, een dorp eigenlijk, maar wèl met enorme ambities. De leidende families stichtten een vrouwenklooster vlak buiten de stad waar ze hun dochters naar de 'kostschool' konden sturen en waar ze hun weduwen zich comfortabel konden laten terugtrekken. Dat deden ook de welgestelde boerenfamilies op het platteland en zij allen begiftigden het klooster met rijke gaven. Zo ontwikkelde Yesse zich tot een machtige en zelfstandige abdij onder een abdis die het grootgrondbezit bestuurde en de nonnen zich in vrijheid liet ontplooien. Yesse viel niet onder de mannenabdij van Aduard, zoals lang gedacht is, maar was een zelfstandige abdij onder een abdis, die op het kloosterzegel verschijnt met een staf in de hand zoals een bisschop.

Abdij van Yesse: Zegel van abdis met staf (datering?).

Yesse is dus in mijn optiek vergelijkbaar met de abdijen op de Lüneburger Heide. En in de vijftiende eeuw deed het qua grootte maar weinig onder voor Aduard.

Wat die meisjes op de kloosterschool betreft, de kerkelijke autoriteiten zullen er wel vanuit zijn gegaan dat zij na hun schoolopleiding stilzwijgend opgenomen zouden worden in de nonnengemeenschap (*professio tacita*). Zij kregen dan een gezegend habijt en leerden het Latijnse urengebed (de getijden) zingen. Zij werden dan koornonnen. Maar velen zullen na hun schooltijd,

als ze een jaar of 13, 14 waren, zijn teruggekeerd naar huis en in het huwelijk zijn getreden. We hebben daar geen schriftelijke gegevens over, maar we mogen vermoeden dat zij daar als hoog opgeleide moeders hun kindertjes hebben leren lezen, net zoals ze dat de heiligen zagen doen in de laatmiddeleeuwse kunst.

Een getijdenboek met voorin het alfabet, een zogenoemde ABC PRIMER (Oxford, Bodleyan, Rawlinson C.209, f. 1r).

Altaarretabel van de Gertrudenbruderschaft van de Sjouwers in Lübeck: Gertrude staat in het midden omgeven door de afzonderlijke gezinnen van de Heilige Maagschap (1509, Sankt Annen Museum, Lübeck).

Detail: het gezin van Esmeria en Eliud met zoontje Servaas.

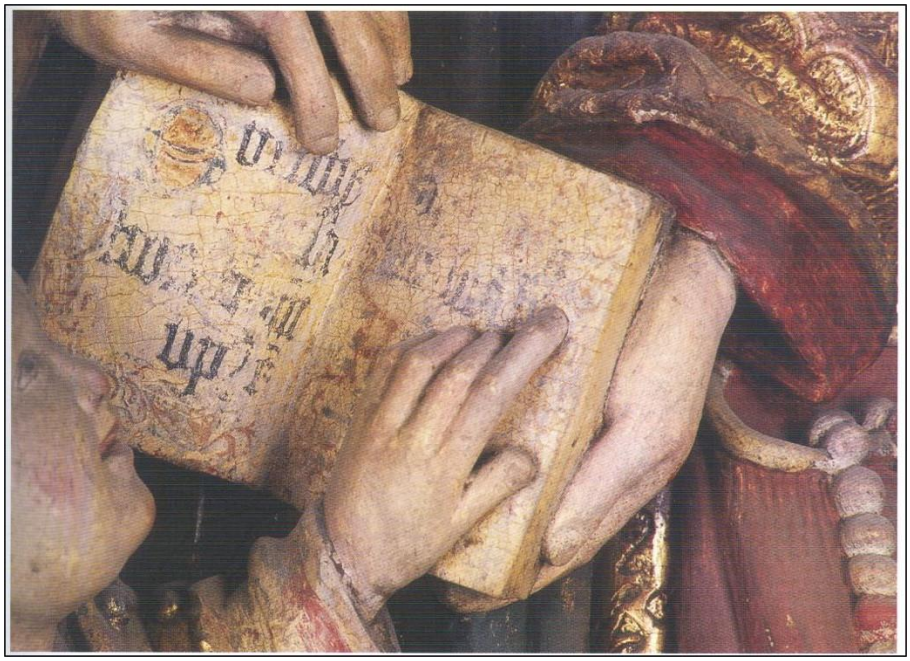

Detail: De kleine Servaas leert lezen.

Sluitsteen in de Onze Lieve Vrouwekerk van Neurenberg: Maria brengt haar zoontje (met blokboekje in de hand) naar school.

GELEERDE VROUWEN IN HET VIJFTIENDE-EEUWSE GRONINGEN

Ik keer terug naar de stad Groningen en de historische praktijk: voor de vijftiende eeuw, vooral de tweede helft, hebben we gegevens dat vooraanstaande families aandacht schonken aan goed onderwijs voor meisjes inclusief een scholing in het Latijn. Het is de tijd van de grote humanist Agricola, pleitbezorger van het humanistische Latijn, van Wessel Gansfort, ook een internationaal befaamd geleerde, en daarnaast Anton Vrije of Liber met zijn dochter Barbara - die laatsten zijn waarschijnlijk nieuw voor u. Dankzij enkele Groningse onderzoekers, met Fokke Akkerman als grote stimulator, is de laatste decennia veel aandacht aan hen geschonken.

Agricola, 1443-1485 geboren in Baflo, had universiteiten in Duitsland, Vlaanderen en Italië bezocht, waar hij als humanist en organist naam zou maken. Nog voor hij naar Italië vertrok, had hij bij het overlijden van vrouwe Eelte Meyna uit Baflo, een elegie geschreven in perfect antiek Latijn. Daarin getuigde hij al van zijn humanistische gezindheid én zijn open instelling ten aanzien van vrouwen in zijn omgeving. In Italië ontwikkelde hij zich verder tot de breedgeschouderde, warme persoonlijkheid, die niet zonder de intellectuele uitdaging van mensen om zich heen kon. Toen hij tegen de veertig liep, werd hij overgehaald terug te keren naar zijn vaderland en secretaris te worden van de stad (1479-1483). Groningen stond toen op het toppunt van zijn macht en kon een internationaal befaamde ambassadeur goed gebruiken.

AGRICOLA (1443-1485) 'De groote redenaar, Die met zijn vergode snaar En heerlijk orgelwerk zoo krachtig zich liet hooren, Dat het van Grunoos stadt Klonk tot aan 's hemels kooren' (houtgravure c. 1700).

Eenmaal in de stad bracht Agricola hier heel wat teweeg. In de Martinikerk gaf hij de aanzet tot de bouw van het grote orgel, nu werel dberoemd en mogelijk ook gewelfschilderingen.

Cartouche op het orgel in de Martinikerk in Groningen ter herinnering aan de inspirator Agricola.

Gewelfschildering in de Martinikerk, die mogelijk geïnspireerd is door Agricola (1480).

Hij bezocht de geleerde bijeenkomsten van de Aduarder kring. Vrijwel geen aandacht is er tot nu toe besteed aan zijn contacten met studieuze vrouwen – hoewel Fokke Akkerman mij daar jaren geleden al eens op wees. Voor de non Wandelvaert in Selwerd vertaalde Agricola een Grieks geschrift in het Latijn en correspondeerde met haar. Wandelvaert 'stond met hem op zeer vertrouwelijke voet', schrijft de Groningse biograaf Gozewijn van Halen, 'en heeft veel van hem geleerd.' In Agricola's brieven en levensbeschrijvingen horen we ook over gelettterde dames elders die opgewonden uitkijken naar zijn komst. Johann van Plliening schrijft in zijn *Vita van Agricola*: 'in vriendschap met de [geletterde] dames schiep hij zeer veel vreugde want een dergelijke eerzame liefde wakkerde zijn ijver aan en prikkelde hem tot energiek handelen.'

Dit soort zijdelingse opmerkingen laat zien dat er hier een intellectueel klimaat heerste, waarin ook vrouwen konden participeren. Dat blijkt ook uit verhalen over de andere humanisten. Anton Vrije (of Liber) uit Westfalen (d.1508) en vriend van Agricola, was al jong naar Groningen gekomen en was in de jaren 1470 rector van de Latijnse Sint-Maartensschool (1469-82). Hij trouwde hier met de Groningse Bertha en kreeg onder meer een dochter Barbara. Wij bezitten nog de brief in puur humanistenlatijn waarin Anton zijn vrouw vraagt om gedurende zijn maandenlange afwezigheid (1475-76) alle taken in het huishouden over te nemen en de kinderen op te voeden. Dat zal met inbegrip van het Latijn geweest zijn. Misschien onderwees Bertha hen zelf, misschien stuurde zij hen naar een speciaal klasje. In steden als Groningen gingen meisjes net als jongens naar

de *underschool* (basis), en werden daarna regelmatig toegelaten tot de *Latijnse school*. Op de Sint-Maartensschool, waar vader Anton dus een tijdlang rector was, zal dat niet anders geweest zijn. Dochter Barbara zou 'zeer geleerd' worden en haar vader assisteren bij zijn onderwijs: *Barbara non barbara*. Zij zou ook zelf publiekelijk doceren. Dat zal in Alkmaar geweest zijn, waar zij inmiddels woonde en waar zij (volgens Alardus van Amsterdam) een reputatie opbouwde als: 'een dame die bijzonder bedreven was in het Latijn en … wie weet, een der aantrekkelijkheden van de stad [was] zowel voor de jongeren als voor andere humanistische onderwijzers.' Zij was *docta*, geleerd, en dat was zij ín de stad, niet in een klooster. Zij zou de geschriften van haar vader en brieven van Agricola beheren. Eigen geschriften van haar zijn niet bekend.

WESSEL GANSFORT (1419 – 1483). Uit: Effigies et Vitae (Groningen, 1654).

Hoe talrijk dergelijke intellectuele families in Groningen waren, weten wij domweg niet. Maar de levensloop van Wessel Gansfort**,** de andere internationaal befaamde geleerde uit Groningen (1419-1489), onthult wel iets. Als knulletje van negen was hij door Oede Jarges, de toenmalige Groningse burgemeestersvrouw, in haar huishouden opgenomen en naar de beste scholen en universiteiten gestuurd samen met haar eigen zoons. Anders had Wessel als bakkerszoontje in de bakkerij van zijn vader moeten gaan werken. Oede had dus een goed oog voor het belang van een goede, Latijnse scholing van slimme kinderen in de stad.

Van Agricola weten wij dat hij een huisvriend was van de familie Canter, een magistraatsfamilie in de stad. Vader Canter had een universitaire opleiding genoten en was

advocaat. Samen met zijn vrouw Abele, zijn drie zoons en twee of drie dochters woonde hij in wat nog steeds het Canterhuis heet**.**

Het Canterhuis in de Brugstraat in Groningen.

Met zijn oudste zoon Jacobus participeerde hij in het intellectuele leven in de stad en de abdij Aduard. Jacobus was in zijn jonge jaren in aanraking gekomen met Erasmus, de allerberoemdste humanist uit de Nederlanden. In 1489 zou Erasmus schrijven: ‘De lof van jullie gezin gaat overal van mond tot mond. Men beweert dat jullie als tere kinderen, nog maar net geboren, al gewend zijn tegelijk met de moedermelk ook Latijn te drinken te krijgen; dat bij jullie spinnenwiel geen oudewijvenpraat … is te horen, maar uitspraken, die een geleerd gehoor verdienen.’ Zelfs de dienstmeid sprak Latijn, werd er gezegd. Iets dergelijks zou Erasmus later over de beroemde familie van Thomas More in Londen schrijven, en daarvan hebben we een wondermooie tekening, waar mannen en vrouwen een boek in de hand houden.

Hans Holbein de Jongere: De familie More (ieder met een boek in de hand).

LATIJNSE INCUNABELEN VOOR DE ZUSJES CANTER

Dit tekent de sfeer in zo'n intellectueel gezin en de warme, stimulerende omgang van ouders en kinderen, jongens én meisjes. Zo vind ik het een roerende gedachte dat Jacobus aan het begin van zijn internationale carrière voor elk van zijn zussen een boekje samenstelde en pas daarna eigen werk ging publiceren. Voor elke zus een boekje passend bij haar belangstellingssfeer. Voor de meer frivole Ursula liet hij een bloemlezing uit Vergilius drukken. Voor de opdrachtbrief had hij zijn zusje uitgekozen, schrijft hij, 'om jou en via jou de hele jeugd iets nuttigs en aangenaams te verschaffen en om jouw naam te vereeuwigen … Ik schaam mij niet om dit eerste boek van mijzelf aan jou, een meisje, op te dragen, want omwille van jou zijn mij alle jongens en meisjes dierbaar.'

Voor zijn andere zus maakte Jacobus een handboekje voor het ascetische leven, bestaande uit een aantal visioenen van de heilige Birgitta van Zweden samen met een Lijdensmeditatie

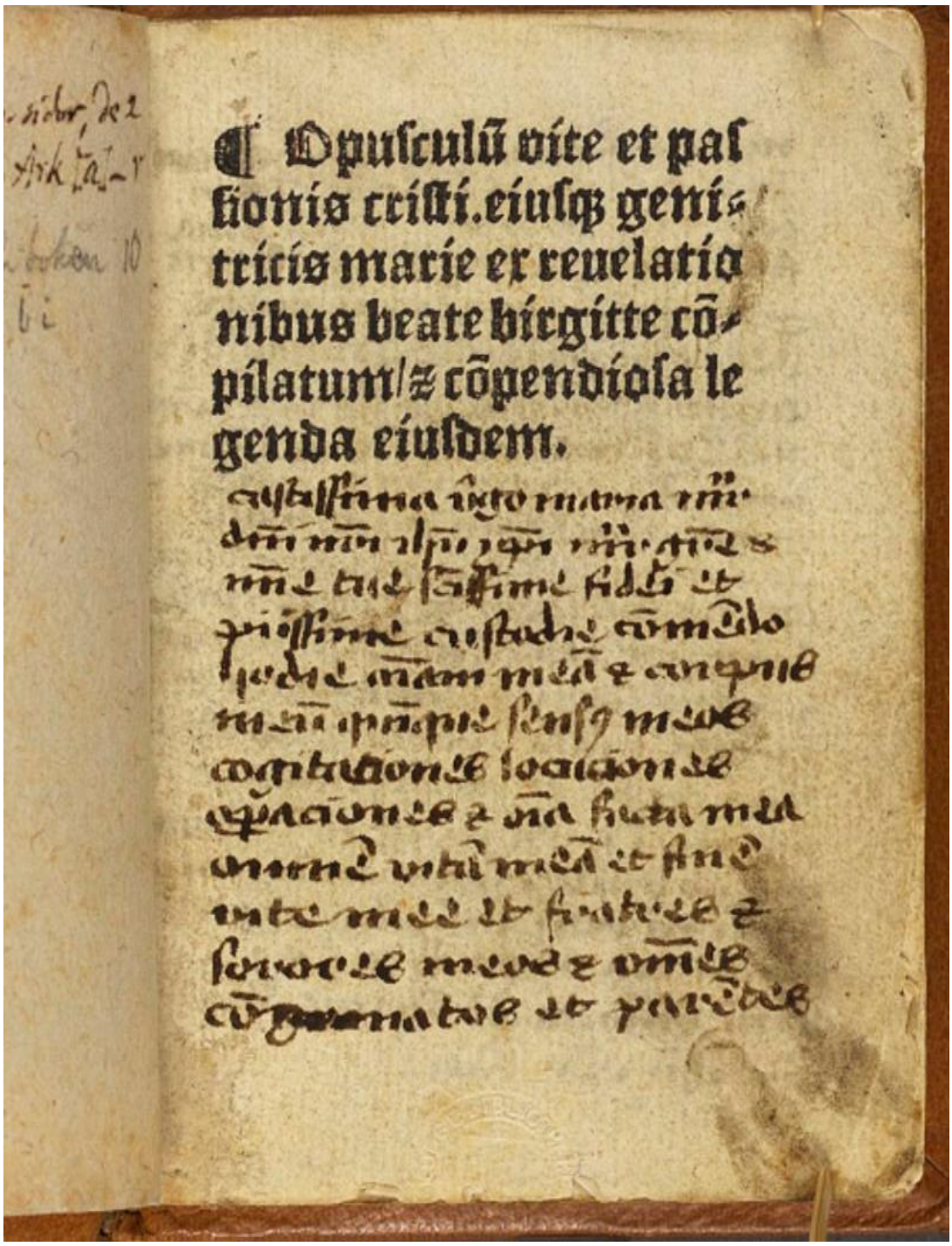
Opusculũ vite et passionis cristi. eiusq; genitricis marie ex reuelationibus beate birgitte cõpilatum/ ⁊ cõpendiosa legenda eiusdem.

Incunabel met Visioenen van Birgitta van Zweden en een Lijdensmeditatie zoals Jacobus Canter aan zijn zus Ghebbe aanbood.

Ghebbe had duidelijk religieuze ambities en was ingetreden als non. Het boekje beschrijft de loop van de heilsgeschiedenis vanaf Adam en Eva tot de Hemelvaart van Christus, telkens onderbroken door waarschuwingen van Christus zelf en gesprekken van Birgitta met Maria of een engel. In de opdrachtbrief wordt Ghebbe *virgo docta* genoemd, ‘godgewijde non in het beroemde klooster Yesse.’ Dat brengt mij terug bij Yesse.

DE ABDIJ VAN YESSE IN DE VIJFTIENDE EEUW

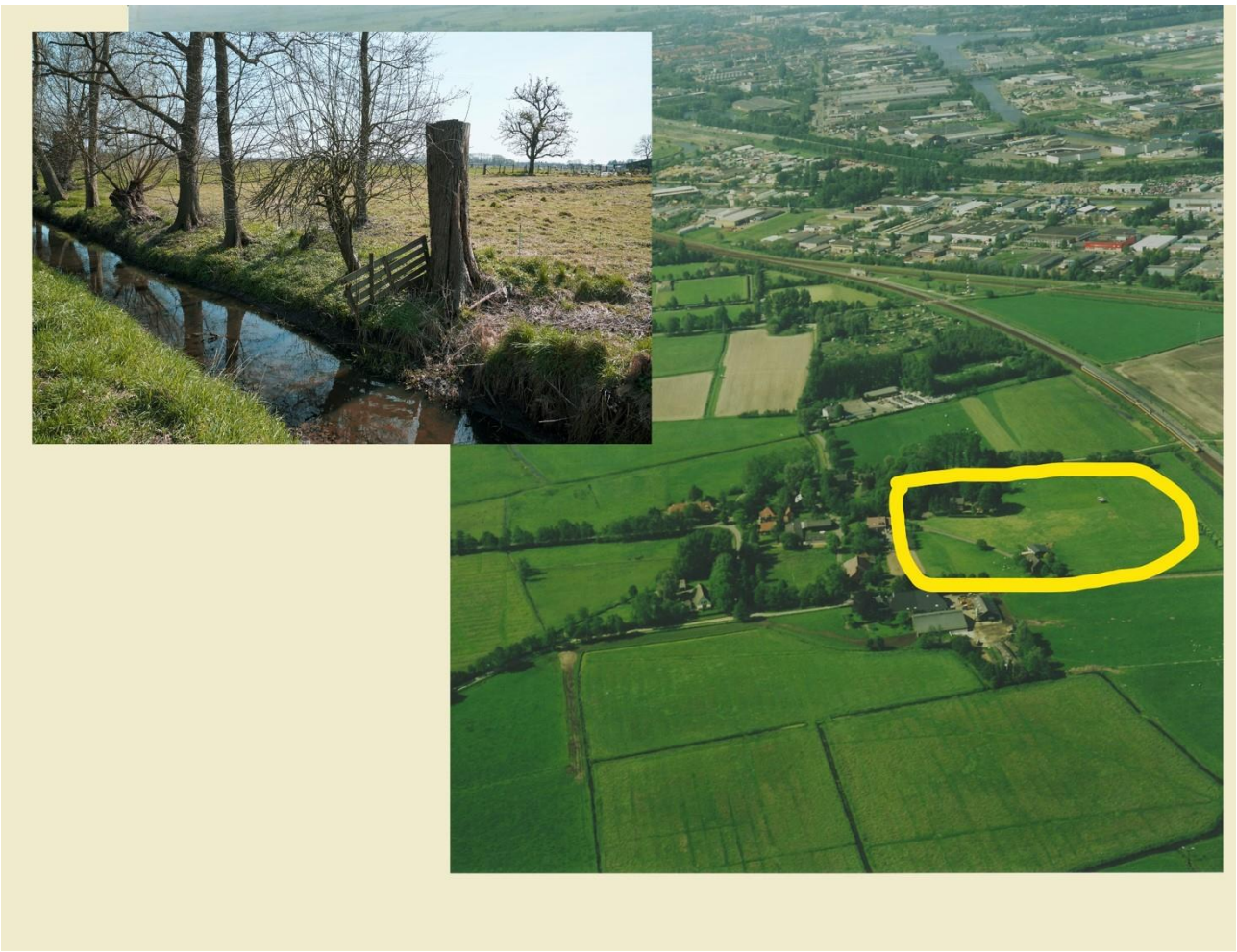

Abdij van Yesse: het huidige terrein met de restanten van de kloostergracht.

In 1483, in de tijd van Ghebbe, visiteerde de abt van Citeaux de abdij en constateerde dat Yesse een strenge hervorming had doorgemaakt (aansluiting bij Sibculo in 1423) en dat de nonnen er ‘devoot, gedisciplineerd, … in een geest van ambitie en Christus-navolging leefden, … geheel volgens de Regel.’ Ze zullen de Latijnse geschriften hebben bestudeerd, de Latijnse liturgie hebben gezongen en in dezelfde strenge hervormingsijver hebben geleefd als de abdijen op de Lüneburger Heide. De abt van Aduard, wiens klooster zelf ook een hervorming had doorgemaakt en nu de bloei van de Aduarder kring beleefde, onderstreepte deze lofprijzing voor Yesse. Qua omvang van grondbezit was Yesse het derde klooster op het Groningerland.

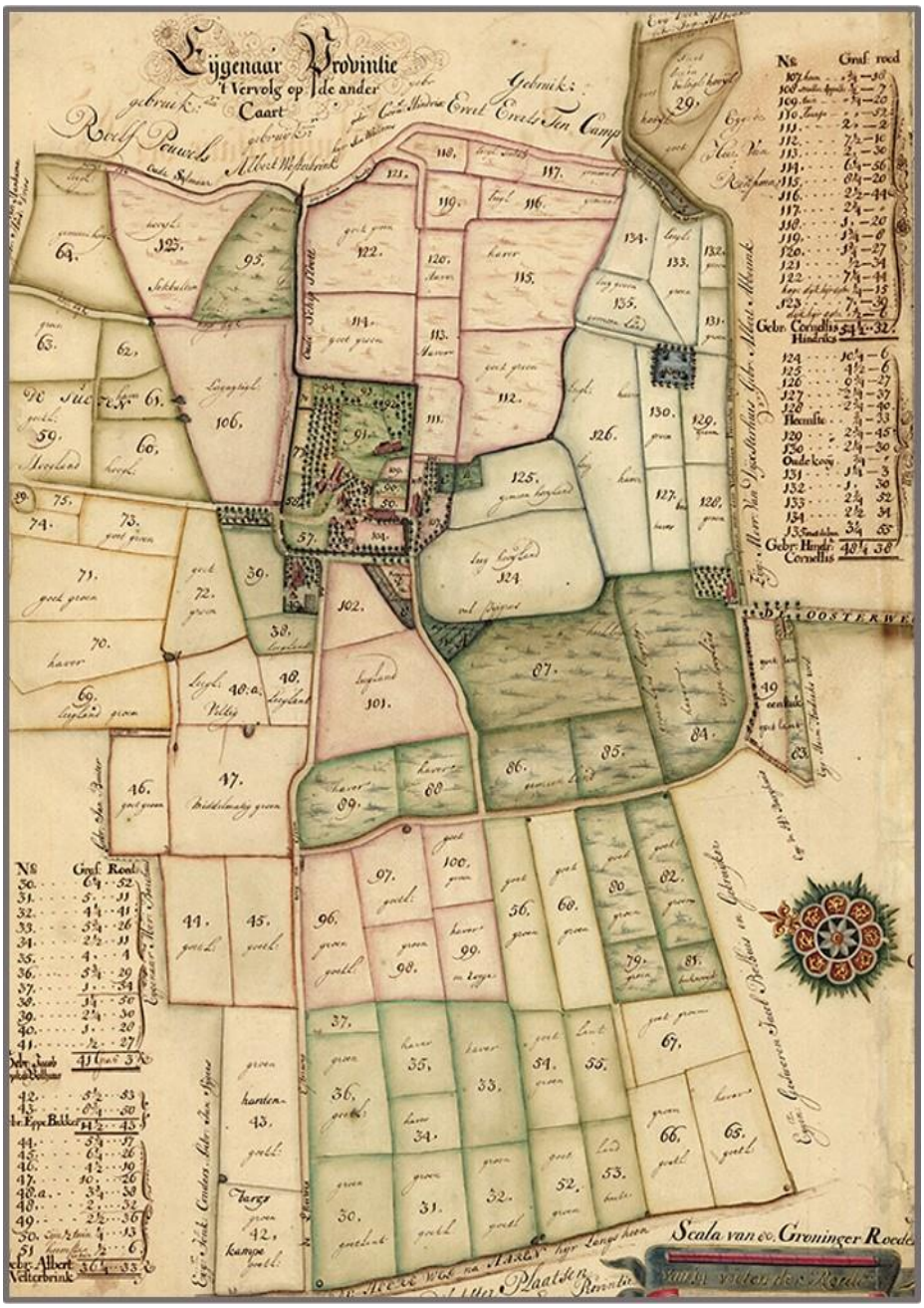

Kaart met kloosterterrein van de Abdij van Yesse door Henricus Teysinga (1732).

En de archeologische opgravingen van de laatste jaren doen vermoeden dat het kloosterterrein zelf, de clausuur, maar weinig onderdeed voor Aduard. De abdis was een kerkelijke bestuurder gelijkwaardig aan een bisschop.

De schaarse gegevens die we voor Yesse hebben, ondersteunen deze indruk van grote en geleerde abdij. In 1474 schreef frater Henricus in Yesse delen van het Oude Testament e.a. in het Latijn af, teksten die vermoedelijk bedoeld waren voor de bibliotheek. Gevonden boekklemmen en schrijfstiften duiden ook op die bibliotheek**.**

Boekklem gevonden op terrein van Yesse.

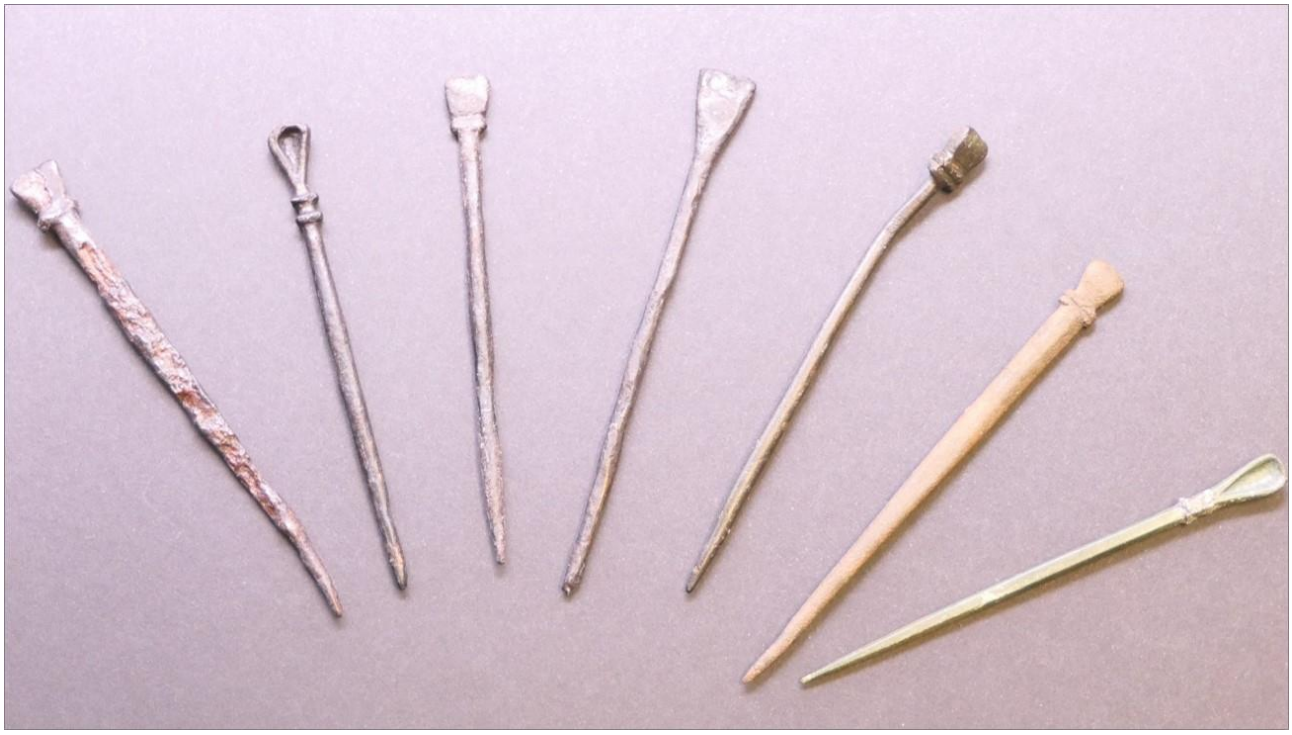

STILI gevonden op terrein van Yesse.

Voor Ghebbe, de geleerde vrouw, was Yesse kennelijk de plek waar zij haar religieuze ambities kon waarmaken. Nichtjes van haar gingen naar Selwerd, waar getijdenboeken werden geschreven en verluchtigd. Yesse bood haar een strenge leefregel en de Latijnse vermaningen van Birgitta.

Birgitta van Zweden met pen in de hand en gefocust op het Boek met Visioenen dat zij aan het schrijven is (op de openingspagina van de incunabel).

De houtsnede aan het begin van Canters boekje voor zijn zuster toont Birgitta als een geleerde vrouw, op vergelijkbare wijze waarop bijbelauteurs afgebeeld worden (bijv. Johannes, de schrijver van het Boek Openbaringen). Birgitta (1303-1373) was een weduwe van hoge Zweedse adel, moeder van acht kinderen en een zelfbewuste weduwe die naar Rome trok en naar het Heilige Land om zich te richten tot paus, koning en adel. Zij ontving honderden visioenen in haar moedertaal die door biechtvaders in het Latijn werden vertaald en in boeken samengebracht. In kringen van zelfbewuste koopliedenfamilies in Noord-Duitsland en het Hanzegebied was zij een populaire heilige weduwe. Selecties van haar visioenen kwamen daar al of niet in vertaling in omloop. Het Birgittinessenklooster in Kampen bezat bijv. ook zo’n compendium, daar in handschriftvorm. En Lüne toonde Birgitta in een glas-in-lood venster.

Abdij van Lüne: Birgitta van Zweden op een glas-in-loodraam.

GELEERDE VROUWEN IN STAD EN KLOOSTER

Kortom, dankzij dit verkennende onderzoekje ontdekken we dat in vooraanstaande families in kringen rond het Noordelijke Humanisme jongens én meisjes een goede Latijnse scholing kregen. Naast de bekende humanisten duiken ook enkele geleerde vrouwen met naam en toenaam op in de schaarse bronnen: Wandelvaert en Ghebbe, twee nonnen; maar ook geleerde meisjes in de stad: Ursula en Barbara. De heilige weduwe Birgitta van Zweden moet voor hen een stralend voorbeeld zijn geweest en de schrijvende vrouw een passend symbool voor de geleerde vrouwen in Yesse: Op de incunabel van Ghebbe is Birgitta de geleerde vrouw in persoon.
Zittend aan haar schrijftafel met de pen in de aanslag, de ogen gericht op de tekst die zij aan het schrijven is. Zo is dat in Yesse en in Groningen tegen 1500.

DE GELEERDE VROUW IN PERSOON zittend aan een schrijftafel met een ganzenveer in de hand werkend aan een boek.